पञ्च दशः पाठः

गीतावचनामृतानि

D8LE1C

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः,

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम,

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप।।1।।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।2।।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।।3।।

सुखदुःखे समे कृत्वा, लाभालाभौ जयाजयौ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि।।4।।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय,

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा -

न्यन्यानि संयाति नवानि देही।।5।।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।।6।।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।7।।

_शब्दार्थः_

परम् = सबसे बड़े। **वेत्ता** = जानकार। **वेद्यम्** = जानने योग्य। **ततम्** = फैलाया। **ग्लानिः** = हानि। **अभ्युत्थानम्** = बढ़ना, वृद्धि। **आत्मानम्**= अपने आपको। **सृजामि** = पैदा करता हँू, प्रकट करता हूँ। **परित्राणाय** = रक्षा करने के लिए। **दुष्कृताम्** = पापियों के। **संस्थापनार्थाय** = स्थापना के लिए। **सम्भवामि** =उत्पन्न होता हूँ। **कर्मणि** = कर्म में। **कदाचन** = कभी। **सङ्गः** = आसक्ति। **अकर्मणि** = अकर्म में। वासांसि = कपड़े। **जीर्णानि** = पुराने। **विहाय**= त्यागकर, छोड़कर। **अपराणि** = दूसरे। **संयाति =** जाता है, प्रवेश करता है। **देही** = आत्मा (जो शरीर में रहे)। **एनम्** = इसको (आत्मा को)। **छिन्दन्ति** = काटते हैं । **शस्त्राणि** = हथियार। **दहति** = जलाता है। **आपः** = जल। **क्लेदयन्ति** = गीला करता है। **शोषयति** = सुखाता है। **युज्यस्व** = तैयार हो जाओ। **अवाप्स्यसि** = पाओगे, प्राप्त करोगे।

अन्वयः

1. हे अनन्तरूप! त्वं आदिदेवः, पुराणः पुरुषः (असि) त्वम् अस्य विश्वस्य परं निधानम् (असि) त्वं वेत्ता वेद्यं च (असि) त्वं परं धाम (असि) (हे अनन्तरूप!) त्वया विश्वं च ततम्।

2. हे भारत! यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः (भवति) अधर्मस्य अभ्युत्थानं भवति तदा अहम् आत्मानं सृजामि।

3. (अहं) युगे युगे साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय, धर्मसंस्थापनार्थाय च सम्भवामि।

4. लाभालाभौ, जयाजयौ, सुखदुःखे समे कृत्वा ततः युद्धाय युज्यस्व । एवं पापं न अवाप्स्यसि।

5. यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि (वासांसि) गृह्णाति तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय नवानि (शरीराणि) संयाति।

6. शस्त्राणि एनं न छिन्दन्ति, पावकः एनं न दहति। आपः एनं न क्लेदयन्ति, मारुतः एनं न शोषयति।

7. कर्मणि एव ते अधिकारः फलेषु कदाचन मा। त्वं कर्मफलहेतुः मा भूः। अकर्मणि ते सङ्गः अपि मा अस्तु।

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत पुस्तिकायां च लिखत -

पुरुषः वेत्तासि विश्वमनन्तरूप सङ्गोऽस्त्वकर्मणि

अभ्युत्थानमधर्मस्य सृजाम्यहम् धर्मसंस्थापनार्थाय कर्मफलहेतुर्भूः

2. एकपदेन उत्तरत -

(क) पुराणः पुरुषः कः ?

(ख) अस्माकं कुत्र अधिकारः अस्ति ?

(ग) केषां परित्राणाय ईश्वरः सम्भवति ?

(घ) शस्त्राणि कं न छिन्दन्ति ?

3. पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(क) परमात्मा आत्मानं कदा सृजति ?

(ख) कम् आपः न क्लेदयन्ति ?

(ग) जीर्णानि शरीराणि विहाय कः संयाति ?

(घ) पावकः कं न दहति ?

4. निम्नाङ्कित-पदेषु सन्धिं कृत्वा तस्य नाम लिखत -

सन्धिः नाम

यथा- बालक+अवदत् = बालकोऽवदत् पूर्वरूपसन्धिः

नरः+अपराणि = ..., ...

वेत्ता+असि = ...,.............

कर्मणि+एव = ...,...........

ग्लानिः+भवति = ...,..........

सृजामि+अहम् = ..., ...

5. अधोलिखित-पदेषु शब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत -

पदम् शब्दः विभक्तिः वचनम्

त्वम् युष्मद् प्रथमा एकवचनम्

साधूनाम् ....

धर्मस्य ....

फलेषु ....

आत्मानम् ....

शरीराणि ....

6. अधोलिखित-विशेष्यैः सह विशेषणानि योजयत -

विशेष्यम् विशेषणम्

पुरुषः परं

शरीराणि पुराणः

निधानम् जीर्णानि

7. संस्कृतभाषयाम् अनुवादं कुरुत-

(क) जल इसको गीला नहीं करता है।

(ख) धर्म की स्थापना के लिए मैं जन्म लेता हूँ।

(ग) सुख-दुःख को समान मानकर युद्ध के लिए तैयार हो।

<u>स्मरणीयम्-</u>

महात्मा गान्धिः गीताविषये एव वदन्ति-

‘‘गीता तत्त्वोपदेशग्रन्थमात्रं न। इदं महत्त्वपूर्णं धर्मविषयकं किंचन काव्यम्। यः अत्र यथा यथा अधिकं गाहते तथा तथा पुष्कलः अर्थः तेन प्राप्यते। इदं महान्तं जनसमूहं उद्दिश्य एव रचितम्। अत्र रुचिरा पुनरुक्तिः दृश्यते।’’

शिक्षण-सङ्केतः

(1) सर्वेषां श्लोकानां सस्वरवाचनं कारयत।

(2) कृष्णार्जुनसंवादस्य प्रसङ्गं संक्षेपेण श्रावयत।